

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ՄՈՎՍԷՍ ՎՐԴ. (ԱՊԱ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ) ՏԱԹԵՒԱՑԻ ՌԻՏՏԱՒՈՐ ԵՐՈՒՍԱԼԷՄԻ (1610-1613)

Մովսէս վարդապետ Սիւնեաց աշխարհէն էր. Բաղաց գաւառէն, որ կ'ըսուի Անահան, Ռոտանան գիւղէն:

Համաձայն տեղեկութեան Առաքել վրդ. Դաւրիթեցիի (1601-1662), աւելի կամ պակաս, Մովսէս տասնհինգ տարեկանին քահանայութեան աստիճան կ'ստանայ և կ'օրհնուի կուսակրօն քահանայ: Մովսէսի եկեղեցական կեանքը ու բարեգը գործունէութիւնը ինչպէս նաև եկեղեցւոյ պայծառութեան և հոգեւոր բարեկարգութեան համար իր ճիգերը մեծ են, այնպէս որ արժանացած է Ս. էջմիածնին հայրապետական Աթոռին: Մովսէսի այդ շինարար գործերը լիովին բացատրուած են Հայ Եկեղեցւոյ պատմութեան էջերուն մէջ, փափաքողները պետեալս պատմիչներէն կրնան տեղեկանալ: Մենք մեր այս յօդուածին վերնագրոյն համաձայն, գլխաւորապէս պիտի հետեւինք Առաքել վրդ. Դաւրիթեցիի պատմութեան, որմէ կը վերաբերի թէ Մովսէս վրդ. Նրուսաղէմի որ ուխտաւորութեան մէկէ աւելի այցելուութեանց առթիւ, Ս. Յակոբեանց վանուց միաբանութեան գործունէութեամբ, սորված է մոմ սպիտակացնելու արուեստը, եւ այնքան նպաստեց եւ ապա պայծառացնելու իւր բախար: Պիտի հետեւինք Առաքել վրդ. Դաւրիթեցիին որուն նկարագրութենէն յայտնի է՝ ըլլալ թէ Մովսէս վրդ. Նրուսաղէմի մէջ մոմ սպիտակացնելու արուեստը կուսանի միաբանութենէն կատարեալ յաջողութեամբ, և ապա հայրենի գաւառները գաւառի վերջ նոյն արուեստին շնորհիւ կը պայծառանայ իւր բախար յօգուտ Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ:

Մովսէս պէտք ունէր ուսման և հասակաւ անչափահաս ըլլալով կ'աշակերտի Նախ Սրապիոն վարդապետին, բայց չուտով այս մեծ վարդապետը կը վախճանի, սակայն Սրապիոն տեսնելով աստուածային շնորհք Մովսէսի վրայ իր մահէն առաջ կը հոգայ զանիկա. և կը յանձնարա-

րէ իր աւագ աշակերտին Կեսարացի Գրիգոր վարդապետին, որպէսզի հոգ տանի անոր վարդապետական ուսման և յետ չափահասութեան տայ գաւառան և վարդապետական պատիւ: Մովսէս քանի մը տարի կ'աշակերտի Գրիգոր Կեսարացիին: Յակոբ Կեսարացիին գրածին Նայելով (Ձեռ. Վիեննայի Թ. 593) Գրիգոր Կեսարացի 1610ին Պոլսէն ներկայտուս և Սինա կը ճամբորդէ իր հետ ունենալով Մովսէս վրդ. և որուն գաւառան ալ տուած էր, և անկէ ալ կ'այցելին Համիթ և Բազմաթիւ եպիսկոպոսներով կուգան Նրուսաղէմ (1610) վանքին պարտոց խնդիրը կարգադրելու համար և այս թուին Գրիգոր Պարոնտէրը կը կարգուի առաջնորդ Նրուսաղէմի:

Գրիգոր Կեսարացի 1611ին կը վերագաւառնայ Պոլիս, իսկ Մովսէս կը մնայ Նրուսաղէմ, ուր կը կարգուի Վուսարար սուրբ Յարութեան (Առ. 286): Դաւրիթեցի կը գրէ թէ Մովսէս հրաման կ'ընդունի այս միջոցին Գրիգոր Պարոնտէրէն երթալու Վիեննա քաղաքէն վանք Նրուսաղէմի և զբաղուի արդիւնս ժողովեալ ի քրիստոնէից՝ երբ յՆրուսաղէմ առաջի Գրիգոր Նպիսկոպոսի (Առ. էջ 286):

Մովսէս վրդ. իր նուիրակութենէն առաջ հետաւուտ կ'ըլլայ Նրուսաղէմի մէջ սորվելու մեղրամոմը ճերմակցնելու արուեստը: Մենք այս արուեստին նկարագրութիւնը պիտի ընենք քաղելով զայն ներկայ Միաբանութեան ծերունի և փորձառու անդամներէն. նոյն արուեստին նկատագրութիւնն է հետեւեալը. Ս. Զատիկէն յետոյ ուխտաւորները կը վերադառնան իրենց հայրենիքը, Ս. Աւետիս միաբանութիւնը յառաջիկայ տարւոյն համար կը զբաղի կարեւոր պատրաստութիւններով, որոնցմէ մին էր մեղրամոմ ճերմակցնելու եղանակը: Վասնորոք թաղի թաղ կոչուած յարկարարները մեծ կաթսաներ կը գոլուն, որոնց մէջ կը հալեցնեն դեղին մեղրամոմը, որուն մօտ

գետեղուած էր տախտակեայ երկար տաշտ մը պաղ ջուրով լեցուած, վերեւ կախուած էր երկար պղնձէ հաստատուն, քամոց մը (սիւզկէշ), նոյն տաշտին վրայ գետեղուած կար նաեւ կլոր փայտէ երեսուն սանթիմ հաստութեամբ անիւ մը, երբ միաճան մուսագործը պղնձէ շերտիով մը կաթսայէն հալած մոմը կը լեցնէ քամոցի վրայ, իր օգնականը փայտէ անիւը արագապէս կը դարձնէ որպէսզի հալած մոմը չփակի, իսկ միւս միարաններն ալ փոքր զամբիւղներով ջուրին մէջէն կը հաւաքէին պտտած մոմի ճերմակ հատիկները որոնք արեգակին դէմ կը փռուին տարածուած երկար ճերմակ կտտանի վրայ: Ամէն օր փռուած մոմի հատիկներուն վրայ պաղ ջուր կը սրսկեն որպէսզի իրար չփակին, այսպէս եօթն օր շարունակելէն յետոյ մոմագործը կը հաւաքէր վերստին հալեցնելով կը պատրաստէր եկեղեցւոյ համար վառելոց մոմ, նոյն եղանակով տեւած է մինչև 1899 թուականը: Այս կարեւոր գործողութեան կը հսկէին օրուան պատրիարքը և բոլոր եպիսկոպոսները և գործին կը մասնակցէին Միաբան վարդապետներէն զատ, ժառանգաւոր սաները և աշխատուոր միաբանները:

Մովսէս վրդ. 1610-1613, ժամանակամիջոց մը կը մնայ երուսաղէմ ճնուիրականութեան գործով միասին, նոյն միջոցին է որ մեղրամոմ ճերմկցնելու արուեստին կը հետեւի և 1613ին ալ ներկայ կ'ըլլայ Գրիգոր Պարոնտէր Պատրիարքին եպիսկոպոսացման արարողութեան, Աւետիս կաթողիկոսի ձեռնադրութեամբ, ինչպէս յայտնի է նոյն կաթողիկոսի կոնգալէն:

Բիւլ վրիլ Մովսէս վրդ. կը մեկնի երուսաղէմէն իր հայրենական գաւառը, հոն ալ կը շարունակէ մոմ սպիտակացնելու իր արուեստը. երբ երեւանի մէջ կը մնար, Շահ Աբաս հրովարտակ մը կը զրկէ Ամիրզուհայ խանին Մովսէս վարդապետին համար, կը գրէ թէ ձմեռին Ամիրզուհայ խանը զՄովսէս անուամբ վրդ. Ն. որ բնակի ի քում քաղաքի առ քե. փութանակի առաքեացես զնա առ իս, ուր և իցեմ ես՝ եկեալ գտցէ զիս: Պիտի հետեւինք Դաւրթեցիին բացատրութեան, որ է հետեւեալը. Մովսէս վրդ. ամէն տարի մոմ կը ճերմկցնէր, և եկեղեցիին մէջ պատարագին ժամակարգութեան, տէրունական և սրբոց տօներուն սպիտակ

և պայծառ մոմեղէններով մեծ հանդէս կը կատարէր ինչպէս գրուած է Յովհաննու Օձնեցւոյն պատմութեան մէջ:

Թագաւորներուն սովորութիւնն էր որ բոլոր երկիրներէն տաւքներ և աղջիկներ կը հաւաքէին. այս սովորութեամբ Շահ Աբասն ալ իր նախարարներէն մէկը՝ ուրուն անունն էր Բայինդուր բէկ, և անոր հետ ներքինիներ Ատրպատական կը զրկէր թագաւորին համար տաւքներ եւ աղջիկներ ժողովելու և անոնք հասան Երեւան: Օր մը ձրօսանքի համար, Բայինդուր բէկը և Ամիրզուհայ խանը միասին եկան այն տեղը ուր բնակած էր Մովսէս վրդ. հոն Մովսէս վրդ. շուէր տուաւ սպիտակ մոմէն եօթը մոմ Բայինդուր բէկին և եօթը մոմ ալ Ամիրզուհայ խանին: Բայինդուր բէկ մոմին սպիտակութիւնը տեսնելով հրճուեցաւ և շատ սքանչացաւ և ըսաւ. կը պահեմ այս մոմերը և իբրեւ աղբս կ'ըմտուեցանմի: Երբ Ամիրզուհայ խանը լսեց այս խօսքը, ըսաւ, որովհետեւ այդպէս կըսէք. իմ բաժինն ալ քուկինիդ հետ կը միացնեմ, որպէսզի իմ նուէրս ալ միանայ Շահին առջև:

Իսկ Մովսէս վրդ. երբ իմացաւ իշխաններուն խօսքերը կ'ըսէ, որովհետեւ այդպէս յարմար տեսաք, ուրիշ եօթը մոմ ալ բերելով կ'աւելցնենք անոնց վրայ և այդպէս թագաւորին կը ներկայացունք: Իսկ Բայինդուր բէկը իր գործերը աւարտելով զնաց թագաւորին մօտ. շատ խնդրանքներ ներկայացնելով հանդերձ՝ սպիտակ մոմերը ներկայացուց թագաւորին որ իր ձեռքն առնելով մոմներ կը քննէր, և կը հարցնէր թէ ո՞րեկէ է, և Բայինդուր բէկը ըսաւ պատճառը: Արդ թագաւորը իմանալով՝ Ամիրզուհայ խանին հրովարտակ մը գրեց որպէսզի Մովսէս վրդ. իր մօտ զրկէ. Ամիրզուհայ խանը առանց քաղաղելու Մովսէս վրդ. Շահին կը զրկէ:

Մովսէս վրդ. երեւանէն ելնելով զնաց Պաղտատ քաղաքը, վասնզի հոն էր Շահ Աբաս թագաւորը, Սամանցիներէն Պաղտատը ետ առնելու համար, քիչ ժամանակէն քաղաքը տունդեցաւ, ամէն օրուաջ Մովսէս վրդ. զպլով թագաւորին ներկայացաւ, նոյն ժամանակի թուական էր Ռէն. (1626) թագաւորը հարցունքներ բրաւ մոմին սպիտակութեան համար, վարդապետը պատ-

45-09

չաճ պատասխանները կուտար: Շահը հրովարտակ մը գրելով տուաւ Մովսէս վրդ.ի և զրկեց Ասպահան՝ Լալա բէկ իշխանին մօտ որ թագաւորին կողմէ Ասպահանի քաղաքապետ կարգուած էր, վերջինիս Շահը պատուիրած է որպէսզի Մովսէս վրդ.ին հարիւր լիզր մով և թագաւորին ծառաներէն երեք ծառաներ տայ և հոգայ անոնց ծախսերը: Եւ այն այգիները որոնց կը հաւանի Մովսէս վրդ. անպատճառ անոր արուի որպէսզի հոն մոմերը ճերմկցնէ և ծառաներուն սորվեցնելով թագաւորին առջեւ տանի, ուր որ ըլլայ: Մովսէս վրդ.ը արքունի հրովարտակը առնելով Ասպահան կուգայ և ցոյց կուտայ Լալա բէկին, որ կատարէ թագաւորին հրամանները, Մովսէս վրդ.ին կուտայ մով և երեք ծառաներ որոնց առնունքն էին Ֆառուխ, Ղարզգայ, Բէհպատ և այն այգին որ կըսուի Թէլիմ խանի այգի ուր Մովսէս վարդապետ ութն ամիս աշխատեցաւ, մովը սպիտակացուց և սորվեցուց ծառաներուն, և ապա սպիտակացուցաւ մովը ծառաներէն առնելով գնաց Փահրապատ քաղաքը, վասնզի հոն էր Շահը, Պաղտատը քաղաքէն էր, և վերագործած էր Ֆահրապատ ու ձմեռը հոն պիտի անցնէր, այդ պատճառաւ Մովսէս վրդ.ը հոն գնաց: Նոյն օրերը հոն կը գտնուէր Զուգայեցի մեծ և փառաւոր իշխան խօջայ Նազարը որ յոյժ բարեկամ էր Մովսէսի, և Շահաբառ թագաւորին յարգելի, Մովսէս վրդ.ը խօջայ Նազարին ձեռքով թագաւորին ներկայացուց սպիտակ մովը և ուսուցեալ ծառաները, որոնց մասին շատ զուարճացաւ Շահը որ սպիտակացեալ մովերը ձեռք առնելով կը զուարճանար, նոյն ժամուռ յուսադրական շատ խօսքերով արձակեց վարդապետը: (*)

Այն օրերը ծննդեան և Քրիստոսի Յայտնութեան տօնը տեղի պիտի ունենար, Մովսէս վրդ.ի սովորութիւնն էր մեծ հանդէսներով կատարել տէրութեան տօները: Եւս առաւել այս տօնը շատ պատրաստութեամբ և յարմարագոյն կարգադրութեամբ պիտի կատարուէր, վասնզի թագաւորն ալ պիտի

գար այս տօնին տեսութեան համար, ինչպէս որ այցելեց ալ, և Մովսէս վրդ.ը ճարագաւորի գիշերը մարդաչափ երկու սպիտակ մովեր պատրաստեց տօնին օրը վառելու համար և ինքը հսկում և աղօթքներ ըրաւ հաւատքով առ Աստուած յորդաբուխ արտասունքով բարեխօս ունենալով Տիրամայր Ս. Աստուածածինը, որպէսզի այլահաւատ թագաւորին մօտ տօնախմբութիւնը շնորհալի երեւայ և զթութիւն և ողորմութիւն ունենայ քրիստոնեայ ազգին վրայ: Աստուածոյ սղորմութեամբը վարդապետին խնդրանաց համաձայն կատարուեցաւ պաշտամունքը, և վարդապետը իր պաշտօնեաներով երբ ջրօրինաց կարգը կը կատարէ՝ թագաւորը տօնախմբութեան մասին հաճ և հաւան եղած էր. մեծ համակրութիւն յայտնած էր Մովսէս վրդ.ի մասին, և այդ մասին խօջայ Նազարին ալ հարցումներ ըրած էր, և թագաւորին առջեւ խօջայ Նազար համակրութիւն յայտնած էր Մովսէս վրդ.ի նկատմամբ:

Դանի և օրէ վերջ թագաւորը խօջայ Նազարին ըսաւ թէ կատարուելիք ինչ խնդիր ունի ձեր վարդապետը «գա՞նձ թէ դատաւիր» կամ ուրիշ բանի մը կը փափաքի. պատասխանած է խօջայ Նազարը թէ ան այդպիսի մէկը չէ, աշխարհային ինչքերը զանց ընող մարդ մ'է, «այլ թէ շնորհ առնես տալ սմազպարգէս, զլուսարարութիւնն էլ միածնի տուր, զի նա սպասաւորելով եւ կեղեցուր այնմիկ աղօթեցէ վասն կենաց թագաւորին: Թագաւորը մեծապէս հաւանած էր Մովսէս վրդ.ի այս խնդրանքին, և անոր յանձնած էր Ս. Էջմիածնի լուսարարութիւնը քաղաւորական նմոնսով (*):

(*) Ծանօթ.— Ս. Էջմիածնի Մովսէս վրդ.ի Լուսարարութեան (փակակալութիւն) արքունի հրովարտակը Շահաբառն Ա. Պարսկ քաղաքին կողմէ կը շնորհուի յամին 1627, հրովարտակին հայեցի օրինակին թարգմանութիւնն է այս.

«Առաջի արարին ինձ՝ թէ ի խաչադաւան հոգեւորականք ընտրեալ է լուսարար էլ միածնայ և կառավարիչ հոգեւորական գործոց նորա ըստ քրիստոնէական արարողութեանց՝ որ մաղթէ այժմ յինչն շնորհել յայն պաշտօն զսոյն հրովարտակ. վասն որոյ այսու հրամանագրով ընդհանրաբար համայն պիտաց և այլոց անձանց, իւրաքանչիւր ումեք ի նոցանէ՝ թողլով նմա ազատաբար վարել զսնորհկալ պաշտօն իւր, չարգիւրել իւրեք նմա, այլ յարգելով և օգնելով պահպանել

(*) Ծանօթ.— Գրիգոր վրդ. Դարանաղցի ևս իր ժամանակագրութիւն գրքին մէջ (էջ 252-295) կը յիշատակէ Մովսէս վրդ.ի մօտ սպիտակացեալու արուեստի մասին, Շահաբառ թագաւորին հրամաններու զօրադրութիւնը ու անոր զովեւոր:

Մովսէս վրդ. մեծ փառքով և անպատու մ ցնծութեամբ օծանշապատէն կ'ենէ և կը հասնի Երևան և Ս. Էջմիածին, և առանց յապաղելու, Ս. Աթոռոյ նորոգութեան գործին սկսաւ ՌէՋ (=1627) թուականին Վարդապետի պահոց երկուշարթի օրը:

Արդէն 1619ին եպիսկոպոսութեան աստիճանը ընդունած էր, Լուսարարութեան պետական հրամանն ալ ձեռք բերելով դժուարութիւններէն չվհատեցաւ, իր եռանդը կրկնապատկեց, վանքի բակը մաքրել տուաւ, Էջմիածնի վանքը հաստատուն պարիսպներով շրջապատեց, միաբաններու համար սենեակներ շինել տուաւ ինչպէս և վեհարան ու հիւրանոց. շինեց շտամարան ու սեղանատուն և ապա վանքի քայքայուած մասերը նորոգեց: Մովսէս վրդ. ի կատարած շինութիւններու մի մասը տակաւին կանգուն է Ս. Էջմիածնի մէջ: Նիւթական շինութիւններ հետ Մովսէս վրդ.ը հոգ տարաւ Ս. Էջմիածնի ստաւուր և բարոյական վերանորոգութեան: Ան վանքին մէջ հաստատեց այն կարգերն ու ժամասացութիւնը, որոնք գոյութիւն ունէին Սիւնեաց Մեծ — Անապատին մէջ: Զարգարեց Ս. Էջմիածինը սրբազան անօթներով, որոնցմէ ի սպառ զրկուած էր, այլազգիներէ վերնադասաւ այն սրբութիւնները որոնք զբաւ էին զրուած: — Ընտիր եկեղեցականներ ու քարոզիչներ պատրաստելու համար Մովսէս վրդ.ը Յովհաննէս վանքի մէջ զպրոց հաստատեց՝ անձամբ հոգալով հայ մանուկներու սննդեան և ուսման պէտքերը: Այս պրոցի մէջ հաւանաբար կրօնական գիտելիքներ միայն կ'աւանդէին և Ս. Գրքի ուսումն, բայց ապա Մեքիսեդիկ վրդ. Վժանեցիին միջոցաւ աւանդուեցաւ արտաքին գիտութիւններ, քերականութիւն ու փիլիսոփայութիւն, Վժանեցիին Լիւմ անապատէն այդ նպատակով յատկապէս Ս. Էջմիածին եկած էր: Այս

զկողմն նորաւ եւ զի որովհետեւ հաստատեցի զայս հրովարտակ զբոյժմար կնքոյ իմոյ, այսր աղաքաւ հաւատալ ամա: Տուաւ ի ջմազեալ ամառոյ. յամի 1076ն 1627 համապատասխանէ՝ փրկական թուականին 1627. յետ կոյս հրովարտակին եղեալ կնք չորեքին անձինք խորհրդականք՝ վկայեալ են ստուգութեան այսր:

Ստորագրութիւն կաթողիկէ Էջմիածնի. աշխատութիւն Յովհ. Եպս. Նահապետեանցի Ս. Էջմիածին էջ 83-84. Հատ. Ա. 1842:

զպրոցներէն ընթացաւարտ եղան ընտիր եւ կեղեցականներ, որոնք հայ վանքերը պայծառացուցին նոր կարգերով: Մովսէս վրդ. ի համարը բոլոր հայաբնակ տեղերը տարածուեցաւ, անոր աշակերտները ամէն տեղ կ'այցելէին և իրենց օրինակելի կեանքով, քարոզութեամբ և զործունէութեամբ իրենց հոգեւոր հօր անունը կը բարձրացնէին:

Ամէն կողմերէ աղաչական նամակներ թափուեցան Ս. Էջմիածին, որ Մովսէս եպիսկոպոսը կաթողիկոսական օծումը ստանայ, բայց ան կը մերժէր, որովհետեւ անոր սիրտը հանգիստ էէր, ցորձափ Ս. Աթոռի վրայ պետական պարտքը ծանրացած էր տիրող ժամանակին խռովայոյզ դէպքերուն հետեանքով և զանազան կաթողիկոսներուն անխոհեմ զործերուն աւերածութեան պատճառաւ: Գրեթէ չորս կաթողիկոսներ այդ թուականներուն զահակալած էին, և խռովութեան դուռ բացած էին ոմանք մաւ հուռն և այլոց հրաժարումով: Մովսէս եպս. ճիշդ Լուսարարութեան ժամանակ Ամենայն Հայոց Հայրապետութեան Ս. Աթոռը թափուր կը մնար և ամեն կողմէն տեղացի թախանձներէն զուրկուած պատճառաւ Մովսէս եպիսկոպոս 1629 թուին կաթողիկոս օծուեցաւ ի մեծ ուրախութիւն հայ եկեղեցւոյ: Խօժա նազարի հրաւէրով Մովսէս կաթողիկոս Սպահան գնաց, և անոր աջակցութեամբ վճարել տուաւ Ս. Էջմիածնի 100 թուանի պարտքը և ստացաւ իր կաթողիկոսութեան հրովարտելու Եւսէ-Սէֆիէն և ամէն բան հաստատապէս կարգադրելով ութամսեայ բացակայութենէն Ս. Էջմիածին դարձաւ 1629 թ. Սեպտ. Մովսէսի կաթողիկոսանալը հայ ժողովրդեան մեծ ուրախութիւն պատճառեց: — Մովսէս իւր կարճատեւ կաթողիկոսութեան ժամանակ ևս նոյն շինարար ոգին ցոյց տուաւ: Ան վախճանեցաւ Երևան, 1632 Մայիս 14ին և թաղուեցաւ կողեռն կոչուած բլրի վրայ:

Երևանցի Սիմէօն կաթողիկոս՝ Մովսէս կաթողիկոսի մեծ գնահատութեան մասին «Զամբրի» մէջ (էջ 21) կը գրէ հետեւեալը. «որ գրեթէ զինի Լուսաւորչին մեղոյ և բաւանց նորին եւ քաղաքմանս մեղոյ, յայլոց Հայրապետացն ոչ ոքն եպիս. երախաւոր եւ բարեբաւ արքայ Արքայոյս եւ Ազգիս մեղոյ նման սորին . . . »

Այս հանգուցեալ մեծ հայրապետին ստաց

